

KUZUBAŞ, Muhammet (2005). “Nefhatü'l-Ezhâr'da Deyimler”, *Türk Kültürü Dergisi*, Aralık 2005, s. 336-348.

NEFHATÜ'L-EZHÂR'DA DEYİMLER

Deyimler, genellikle en az iki sözcükten oluşan ve anlam değişikliğine uğrayarak kalıplaşan kelime gruplarıdır. Genellikle birden çok sözcükten kurulan deyimler, bazen de tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşabilmektedir.

Deyimlerin oluşması için uzun bir sürece ihtiyaç vardır. Her deyim muhakkak ki bir ortaya koyucusu (üreticisi) vardır. Ortaya konan (üretilen) deyimler zamanla toplum tarafından benimsenmesi dile yerleşmesiyle oluşur.

Deyimler, bir toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, gelenek, görenek ve inançlarını, kısacası maddi-manevi kültürünü yansıtan sözlerdir.¹ Bu nedenle de deyimler, yine toplumun birer aynası konumunda olan yazar ve şairlerin eserlerinde de sık sık yer bulur. Türk edebiyatının 13. ile 19. yüzyıl arasındaki bölümünde önemli bir yere sahip olan Divan edebiyatında da, bazı şairlerimizin deyimlere ayrı bir önem verdikleri görülür.

Divan edebiyatının özellikle kuruluş ve gelişme yıllarına tesadüf eden 13. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında yaşamış şairlerin büyük bir kısmı, dil özellikleri yönünden İran ve Arap edebiyatlarının etkisi altında kalmışlardır. Edebiyatımızda görülen Arap ve Fars dillerinin etkisinin yoğun oluşuna zaman zaman tepkiler görülmüş; mümkün olduğu kadar Türkçe sözcükleri kullanarak dilde bir sadeleşme ve yerlileşme hareketi ortaya konmaya çalışılmıştır. Türkçe'ye özgü dil özelliklerini kullanmaya gayret etmişlerdir. 14. ve 15. yüzyıllarda itibaren Tatavlı Mahremî, Aydınlı Visalî ve Edirneli Nazmi ile başlayan yerlilik ve sadeleşme hareketleri, o yüzyıllarda yetişen ve daha çok Arapça ve Farsça'nın dil özelliklerini yoğun olarak kullanan güçlü şairlerin gölgesinde kalsa da, ilerleyen zamanlarda önemli bir destek görmüştür.

Konu bakımından zaman zaman yerli ve milli konuların işlendiği 17. yüzyılda, Türkçe'ye özgü dil özelliklerinin de şiirde ağırlığını göstermeye başladığı görülmektedir. Halk arasında kullanılan kimi sözcüklerin yanında, deyim ve atasözlerinin de şiirde geniş ölçüde yer bulmasıyla, Divan edebiyatında yerli ve milli bir hava da sezilmeye başlanır.

Sözgelimi, bu yüzyılda orijinal eserler veren Bosnalı Alaaddin Sabit, yazdığı Türkçe Divan'ında ve küçük mesnevilerde atasözü ve deyimleri kullanmaya özen göstermiş; böylece de dilde yerlileşme ve sadeleşme hareketlerine önemli bir destek vermiştir.²

¹ AKSAN DOĞAN, *Türkçe'nin Gücü*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990, s.83.

² Bakınız: Turgut KARACAN, Bosnalı Alaaddin Sabit Divanı, Pasifik Yayınları, Samsun 1998.

Yine bu yüzyılın başında eserler kaleme alan Nev'izâde Atâî de, bu konuda üzerinde durulması gereken bir kişidir. Nev'izâde Atâî'nin Divan'ından başka kaleme aldığı beş mesnevi, onu hamse sahibi bir şair yapmıştır. Atâî'nin hamsesini oluşturan mesneviler şunlardır:

- 1- Âlemnümâ (Sâkînâme)
- 2- Sohbetü'l-Ebkâr
- 3- Nefhatü'l-Ezhâr
- 4- Heft-han
- 5- Hilyetü'l-Efkâr.

Nev'izâde Atâî, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme aldığı mesnevilerde, genellikle Doğu edebiyatlarına ait konuları işlese de, hemen hepsinde dilin önemli bir malzemesi olan atasözlerine ve deyimlere büyük önem vermiştir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Nefhatü'l-Ezhâr adlı mesnevisinde ise hem konu bakımından büyük oranda yerli ve milli konulara yer vermiş; hem de sık sık atasözlerini ve deyimleri kullanmaya çalışmıştır.

Yirmi hikayeden oluşan bu mesnevide yer alan hikayelerin önemli bir kısmında mekan, dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bir yer; olayların kişileri de halktır. Genel olarak ağır ve külfetli bir dille yazılan bu mesnevide şair, bu ağır ve külfetli dilin arasına o dönemde halk arasında kullanılan ve halkın dünya görüşünü, yaşam biçimini, gelenek, görenek ve inançlarını yansıtan deyimleri yerleştirmeyi de ihmal etmemiştir.

Nefhatü'l-Ezhâr'da tespit ettiğimiz deyimlerin kullanılış biçimleri de oldukça dikkat çekicidir. Eserde yer alan deyimlerin bir çoğu, Türkçe, Arapça ve Farsça gibi üç farklı dilden alınan kelimelerle oluşturulmuştur. Şair, genellikle Arapça veya Farsça kelimelerin yanına Türkçe kelimeler eklemiştir:

İbret almak:

*Dinle bu efsâneyi **ibret al** (ibret: Arapça; al-: Türkçe)*

Bunun dışında şair bütünüyle Türkçe kelimelerden oluşan deyimler de kullanmıştır:

Diş bilemek:

***Diş bileyüb her büe şetr-gîr idi** (diş: Türkçe; bile-: Türkçe)*

Düzen kurmak:

*Her biri **kurmakla ana bir düzen** (düzen: Türkçe kur-: Türkçe)*

Atâî'nin kullandığı deyimlerin böyle bir özellik arz etmesi, şairin yerlilik ve millilik anlayışını benimsediğini, ancak bu anlayışı tam olarak uygulayamadığını göstermektedir. Her ne olursa olsun, o dönemin Türkçe'si üzerindeki yoğun Farsça ve Arapça baskısına rağmen, dilin önemli bir malzemesi olan deyimleri şiirlerinde kullanmaya çalışması, onun Türkçe'ye verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmamızda, Nefhatü'l-Ezhâr'da yer alan deyimleri ortaya koymaya çalıştık.³ Tespit ettiğimiz deyimlerin bugünkü anlamlarının yanında⁴, o dönemde kullanış biçimi hakkında fikir vermesi açısından deyim geçtiği mısraı da eklemeyi uygun gördük.

DEYİMLER:

Adam geçinmek: İnsanlık değerlerine sahip olmadığı halde sahipmiş gibi davranmak (M.K.).

Kimisi âdem geçinir mâl ile

Adam gibi konuşmak: İnsana yaraşır biçimde konuşmak.

Söylemez âdem gibi ol bî-edeb

Adam yerine koymak: Ona hak etmediği değeri vermek.

Biz koduk âdem yerine anı heb

Ağzı sulanmak: Bir şeyi yeme veya elde etme isteği duymak.

Ağzı sulanurdı kes-i zen gibi

Ağzından almak: Konuşan bir kişinin sözünü kesmek (M.K.).

Ne dise ağzından alurdı heman

Ağzından zehir akmak:

Mâr-veş ağzından anun zehr akar

Ağzının suyu akmak: Çok beğenip imrenmek.

Ağzı suyun akıda divâne-vâr

Akl var mantık var: Doğrusunun böyle olması gerekir, her şey meydana.

Cümlemizün akli var idrâki var

Aklı başından gitmek/Aklı fitil gibi dağıtmak: Korku veya sevinçten ne yapacağını bilememek.

³ Nefhatü'l-Ezhâr mesnevisinin metni için şu kaynaktan faydalandık:

KUZUBAŞ Muhammet, **Nefhatü'l-Ezhâr Mesnevisi**, Deniz Kültür Yayınları, Samsun 2005.

⁴ Deyimlerin bazıları deyimler sözlüklerinde yoktur. Bu tür deyimlerin günümüzdeki anlamlarını vererek M.K. (Muhammet KUZUBAŞ) biçiminde belirttik. Deyimler sözlüklerinde olan deyimlerin bugünkü karşılıkları ve anlamlarıyla ilgili olarak şu kaynaklardan faydalandık:

- AKSOY Ömer Asım, **Deyimler Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.
- GÖLPINARLI Abdülbaki, **Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.
- ÇOTUKSÖKEN Yusuf, **Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Toroslu Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2004.

Aklı fitîle gibi dağıtdılar

Aklını başına toplamak: Delice, çalgınca davranışları bir yana bırakıp akıllı uslu olmaya çalışmak.

Aklını cem' eyle dilâ sen de gel

Âlem yapmak: Zevk ve eğlence toplantısı yapmak.

Semt-i Hisâra gelüb it âlemi

Alnı açık yüzü ak: Utanılacak, gizli bir durumu yok; tertemiz, dürüst bir insan.

Gül gibiyim alnı açık yüzü ak

Ayak bağı olmak: İş yapmaya engel olmak.

Ana ayak bağı diyu iltifat

Ayıbını örtmek: Kusurlarını ve hatalarını gizlemek(M.K.).

Ayıbını setr etmek için daimâ

Ayıbı kıl kadar görünmemek: Kusurunu ve hatasını önemsememek; kusursuz ve hatasızmış gibi davranmak (M.K.).

Ayıbı görünmezdi ana kıl kadar

Bağrına basmak: Sevgi gösterip onu koruyuculuğuna almak.

Hâtemi bağrına basub cân gibi

Başını alıp gitmek: Kimseye danışmadan ve nereye gideceğini kimseye bildirmeden çevresindekilerle ilgisini kesip bulunduğu yerden uzaklaşmak.

Başın alub gitdi misâl-i güneş

Beladan kurtulmak: Karşılaşılan bir sıkıntıdan kurtulmak (M.K.).

Buldı o tufan-ı belâdan necât

Binde birini yapmamak: Bir işi hiç yapmamak (M.K.)

Binde birin itmedüm amma fakîr

Bir nefesle hayat (can) vermek: Bir takım duaları okuyup üfleyerek sağlığına kavuşturmak (M.K.).

Bir nefes ile anı ihyâ ider

Bir yastığa baş koymak: Evli olmak, evli bir hayat sürdürmek.

Koymadı bir yasdığa hem-serle baş

Birbirine girmek: 1. Kavga etmek. (Aşağıdaki beyitteki *karışmak* anlamıyla kullanılmıştır M.K.).

Birbirine girdi çû şâm ü seher

Birbirini yemek: Anlaşmamak, Sürekli kavga etmek.

Biribirin yerdı gazabdan heman

Can atmak: Bir şeyi elde etmeyi, bir şeye ulaşmayı çok istemek.

Katline cân virdüğün âdem benüm

Cana/canına kıymak: Kendini öldürmek, intihar etmek.

Câna kıya vuslat-ı cânân için

Canı ağzına gelmek: Çok tehlikeli bir durum karşısında ölecekmiş gibi korku geçirmek.

Hasret ile geldi dehânına cân

Canı çıksın: “Ölsün” anlamında kullanılır (M.K.).

Cânları çıksun o nâdânların

Canı rahat etmemek: Huzurlu olamamak (M.K.).

Neyleyeyin itmedi cânum huzûr

Canına güç gelmek: (Aşağıdaki mısradaki) Söylenen sözden ölen bir kişinin ruhunun incinmemesi (M.K.).

Cânına güç gelmeye pek pîr idi

Cezasını bulmak: Yaptığı hatalarının karşılığı olan zararlarını çekmek (M.K.).

Ekseri dünyâda cezâsın bulur

Çehresi eşek türbesine benzemek: Yüzünün çok kötü bir görüntü arz etmesi; utanması, arlanması olmayan, yüzsüz.

Döndi eşek türbesine çehresi

Çenesi bağlı ölüye dönmek: Yüzünün çenesi bağlanmış ölüye benzemesi (M.K.).

Bir çenesi bağlı ölüye döner

Defterini dürmek: 1. Onu öldürmek, ortadan kaldırmak 2. Birini perişan edecek bir iş yapmak.

Dürdi velî defter-i ömrin zamân

Derdi kendine yetmek: Kendi sıkıntısı çok olan kişinin başkasının sıkıntısıyla uğraşamaması (M.K.).

Kendüsüne derdi yeterken yine

Derdine derman aramak: Sıkıntısını ortadan kaldıracak çare aramak (M.K.).

Şehri gezer derdine dermân arar

Derdine deva etmek: Sıkıntısını ortadan kaldıracak çare bulmak (M.K.).

Derdümüze çünkü idersiz devâ

Derdini depreştirmek: Derdini, acısını anımsatıp yeniden üzülmesine neden olmak.

Derdüni depreşdürüb itmiş azâb

Devlete mazhar olmak: Herkesin ulaşamadığı bir mutluluğa ulaşmak (M.K.).

Eyledi bu devlete mazhar beni

Dinini dünyasını mamur etmek: Yaptığı işlerle imanını ve dünya mutluluğunu güçlendirmek (M.K.).

Dinini dünyasını ma'mûr ider

Dinini dünyasını tahrip etmek: Davranışlarıyla imanına ve dünya mutluluğuna zarar vermek (M.K.).

Dinini dünyasını tahrîb ider

Dinini havaya vermek: Yaptığı işlerle imanına zarar vermek (M.K.).

Dinini dünyada hevâya virür

Diş bilemek: Kötülük yapmak için fırsat kollamak.

Diş bileyüb her büte şer-gîr idi

Divanesi olmak: Bir şeyi çıldırmasıya sevmek.

Mâh-ı izârun ola dîvânesi

Dünyayı birbirine katmak: İnsanlar arasında fitne çıkararak ortalığı karıştırmak; İnsanların ve dünyanın düzenini, huzurunu bozmak (M.K.).

Birbirine katmada dünyayı heb

Düşte görüp hayra yormamak: (Metinde) Her zaman kötülüğü anımsatmak (M.K.).

Düşde gören hayr ile yormaz gider

Düzen kurmak: Hileye başvurmak, dolap çevirmek.

Her biri kurmakla ana bir düzen

Edebi terk etmek: Terbiyesizce davranışlarda bulunmaya başlamak (M.K.).

Terk-i edeb itdi gurûr eyledi

Elin aybına bakmamak: Başkasının kusur ve hatalarını araştırmamak (M.K.).

Bakmıyalum ayn-veş il aybına

Elinden iş gelmek: İş yapabilmek.

Didiğün iş çünki elünden gele

Elini çekmek: Bir şeyden vazgeçmek, artık onu yapmamak.

Çekme elün rind-i harâbâtdan

Elini verip kolunu kurtaramamak: Bir kişinin, küçük bir yardımda bulunmak isteyen, kendi çıkarı için büyük fedakarlıklara zorlayıp ağır zararlara uğratması.

El alanun ayagın almak diler

Etine dolgun: Şişman sayılmayan, tombul; balık etli.

Yani etine tolî bâlâ-bülend

Fena bulmak: Yok olmak (M.K.).

Bulmuş iken hâk-i vücûdı fenâ

Fırsat gözetmek (kollamak): Yaomka istediği şey için uygun zaman ve elverişli durum beklemek.

Müftiye fırsat gözedürdi hemân

Fırsatı fevt etmemek: Fırsatı kaçırmamak.

Biz dahi fevt itmeyelüm fırsatı

Fitne kopmak: İnsanların birbirine düşmesi.

Fitne kopar milket-i eşbâhdan

Gökte ararken yerde bulmak: Çok büyük zorluklarla elde edeceğini sandığı bir şeyi kolaylıkla elde etmek.

Yerde bulur gökde ararken mehi

Görmezden gelmek: Görmemiş gibi davranmak.

Görmeze ururdu iderdi cefâ

Gözü gibi bakmak: Bir zarar gelmesin diye özenle ilgilenmek.

İki gözüm gibi tutardım anı

Gözü gönü açılmak: Neşelenmek, içine ferahlık dolmak.

Gönli gözi açılıb eyler güzâr

Gözü uyku görmemek: Uyuyamamak.

Uyhu mı görür idi aceb gözleri

Gün gibi aşikâr: Herkesin anlayabileceği gibi ortada açık seçik olmak.

Gün gibi ma'nası ola rûşenâ

Gürültüsü göğe çıkmak: Çok fazla gürültü yapmak (M.K.).

Çarha çıkub gulgule-i âhirîn

Haddini aşmak:

Kimse tecâvüz idemez haddini

Haddini bildirmek: Birisine küstahlık ettiği için sert bir karşılık vermek.

Bildüririn haddüni bir gün sana

Haddini bilmek: Gücünü, yetkisini, yeteneğini bilerek davranmak; her işe karışmamak; küstahlık etmemek.

Haddini bildi götürüb ins ü cân

Haftasına varmadan: Aradan bir hafta geçmeden.

Haftasına varmadın oldı dûçâr

Hal-i dil ile: Gönül diliyle.

Hâl-i dil ile ana itdüm suâl

Hali harap olmak: Durumu kötü ve perişan olmak.

Fikr-i hat u hâl ile hâlüm harâb

Haline dayanamamak: Durumuna acıyarak gerekeni yapmak.

Döymedi sûz-ı dil-i nâlânuma

Halini anlatmaya mecali olmamak: Çok yorgun ve bitkin bir halde bulunmak

Kalmadı hiç hâlümü şerha mecâl

Halini arz etmek: Sıkıntısını, arzusunu anlatmak.

Hazret-i müftiye ide arz-ı hâl

Haneve teklif etmek: Evine çağırmak (M.K.).

Hâneve teklif idüb i'zâz-ı tâm

Har ü hakir etmek: Rezil etmek (M.K.).

Bağladılar hâr ü hakîr itdiler

Harama el uzatmamak: Kendisine haram olan bir şeyi yapmak.

Sunmadı hiç hân-ı harâma eli

Hatırına gelmek: Anımsamak, hatırlamak.

Hâtıruma geldi o lahza benüm

Hayır dua ile anmak: Orada olmayan birisini güzel söz ve dualarla anmak (M.K.).

Hayr duâdan beni yâd ideler

Hayrını görmek: Güle güle kullanmak; iyi günlerde kullanmak; kendisi için iyilikler getirmek.

Hayrını gör var yüri bu himmetün

Her sakallıyı dede sanmak: Görünüşe bakarak karşıdaki kişiye aldanmak.

Her köri müfti mi sanursun harîf

Hoş geçinmek: İyi ve güzel geçinmek (M.K.).

Hûş geçinür oldı riyâzet ile

Hüküm de ferman da senin: İsteddiğini yapabilirsin (M.K.).

Hükm senün emr senündür hemân

Istırap vermek: Acı çektirmek (M.K.).

Virdi o yârâna gelüb ıztırâb

İbret almak: Bir şeyden gereken dersi çıkarmak.

Dinle bu efsâneyi ibret al

İbretle bakmak: Bir şeye gereken dersi çıkararak bakmak.

Her tarafa ibret ile nâzır ol

İçine dert olmak: Yapmak istediği bir şeyi yapmaktan dolayı üzüntü duymak

Firkati olur içime gizli renc

İki cihanda yüzü kara olmak: İki dünyada da rezil olmak.

İki cihânda ola yüzü kara

İki gönül bir olmak: İki insanın birbirini çok sevmesi (M.K.).

Âkıbeti bir olur iki gönül

İntikam almak: Yapılan kötülüğün acısını çıkarmak.

Şaykaları çeker alur intikâm

İtibar bulmak: (Metinde) Değer kazanmak, itibar sahibi olmak (M.K.).

Hâl-i hayâtında bulur i'tibâr

Kahkahadan dünyayı yıkmak: Çok gülmek (M.K.).

Sarsar idi kahkahadan âlemi

Kalbi kalbine sığmamak: Çok heyecanlanmak ve sevinmek (M.K.).

Kalbüme sığmadı kalbüm o dem

Kan koyusu: Kan renginde, çok kırmızı.

Kan koyusudur sakın andan meded

Kanını içmeğe kast etmek: Öldürmeğe çalışmak (M.K.).

İçmeğe kasd itdi anun kanını

Kanlı göz yaşı dökmek: Gözleri kanlanıncaya kadar ağlamak, çok göz yaşı dökmek (M.K.).

Dökdi gözinden yere hûn-ı ciger

Karda yürüyüp(gezip) izini belli etmemek: Yaptığı uygunsuz işi, kimsenin sezmeyeceği bir ustalıkla yapmak.

Karda yürü itme izün âşikâr

Kaşı gözü oynamak: Hileci ve üçkağıtçı insanların bu özelliklerini belirtmek için kullanılır.

Oynamada mekr ile gözi kaşı

Katline ferman: Birisini öldürme emrinin verilmesi (M.K.).

Hâtemi katl itmeğe fermân idüb

Kazdığı kuyuya düşmek: Birisi için gizlice hazırladığı tehlike kendisinin ayağına dolaşmak.

Kazdığı kuyuya düşer haşm-nâk

Kem gözle bakmak: Kötü niyetle bakmak; nazar değdiren bir bakışla bakmak.

Eyleme hem-sâyelere keç nazar

Keramet satmak: Kendisinde olan sıra dışı özellikleri övünerek anlatmak (M.K.).

Kim ki kerâmet sata dellâldir

Kıssadan hisse almak: Anlatılan olaydan ders almak.

Kıssadan al ârif isen hisseyi

Kıymetini bilmek: Bir kişiye hak ettiği değeri vermek.

Bilmedünüz kıymetini erlerün

Kör soba: Güçlkle yanan veya iyi yanmayan soba. Günümüzde bu deyim halk arasında “sağır soba” biçiminde kullanılmaktadır (M.K.).

Kör sobaya dönmüş idi ocağı

Kulak kabartmak: Belli etmemeye çalışarak dinlemek.

Gûş kabardub o har-ı dil-pesend

Kulluğa bel bağlamak: Bir kişinin emrinde ve hizmetinde bulunmak (M.K.).

Kulluğa bel bağladuğumdan nişân

Kuvvet bulmak: Güçlenmek (M.K.).

Hâke girince dahi kuvvet bulur

Mat etmek: Karşısındakini yanıt veremez duruma getirmek.

Düşmeni mansûbe ile mât ider

Mersiyesini okumak: Ölen kişinin arkasından ağıt yakmak (M.K.).

Mersiyesin okumadum anlarun

Meseleye vakıf olmak: Konunun ne olduğunu bilip anlamak (M.K.).

Vâkıf olub mes'eleye ehl-i bezm

Mest etmek: Kendinden geçirmek (M.K.).

Bülbüli mest eledüm ol zevk ile

Mışıl mışıl uyumak: Derin uykuda olmak (M.K.).

Gördi ki her birisi mış mış uyur

Namusunu yere çalmak: Onurunu, namusunu ve saygınlığını kaybetmek (M.K.).

Şîşe-i ârını çalar yerlere

Nefse uymak: İsteklerini, tutkularını denetim altına alamamak.

Nefse uyan oldı cehûl ü zalûm

Nefsine yenilmek: İsteklerini, tutkularını denetim altına alamamak.

Nefsine mağlup har-ı zen-perest

Nükteleri küflü kokmak: İnsanları rahatsız edici sözler söylemek (M.K.).

Küfli kokar nüktelerini hemân

Önüne kimse durmamak: Yapacağı işi kimsenin engelleyememesi (M.K.).

Önüne kim turabilirdi meger

Önünü almak (kesmek): Yolunu kesmek.

Önin alurdu geliyorken zenân

Ötesini bilmemek: Söylediğinden başka bildiğinin olmaması (M.K.).

Ötesini bilmezsin a'lâ idi

Pervane gibi kendini parçalamak: İsteddiği bir şeyin olmaması karşısında duymuş olduğu üzüntüden üstünü başını parçalamak, yırtınmak.

Rahat yüzü görmek: Hiç rahat edememek.

Göre mi râhat yüzün erken yiğit

Sabırdan başka çaresi olmamak: Sıkıntısının ve derdinin çaresi olmaması (M.K.).

Sabrdan özge yoğ idi çâresi

Sermayeyi tüketmek: Parasını bitirmek.

Hayf ki sermâyeyi itdün harâb

Seyrine (görünüşe) aldanmak: Bir şeyin mahiyetini bilmeden sadece dışarıdan görüldüğü şekle göre yorum yapmak ve davranmak (M.K.).

Seyrine aldandı bu lu'betgâhın

Sözü bela olmak: İnsanın başına sıkıntı getirecek sözler söylemek (M.K.).

Vaiz-i şehrûn de sözi bir belâ

Sözü ilaç olmak: İnsanın sıkıntılarını çözecek sözler söylemek (M.K.).

Oldı her eşkâle keâmı ilâc

Sözüne gelmek: Sonunda onun söylediklerini kabul etmek.

Sözüne gelmezsen eğer işte ben

Şeref vermek: Bir yere özel bir lütuf olarak gelmek, gitmek.

Kabre ki sundukası virmiş şeref

Şeytanı dost (arkadaş) edinmek: Uygunsuz işler yapma isteğine kapılmak, kötü işler yapmak.

Fi'lüne şeytânı refik eyledün

Şişede peri: Peri gibi şişenin içinde bulunmak.

Şişede perî idi gûyâ hemân

Tatlı dil dökmek: Gönül alıcı ve güzel konuşmak.

Gördüm anı dökdi bana tatlı dil

Tatlı dille doyurmak: Gönül alıcı ve güzel konuşarak karşıdakini hoşnut etmek.

Tatlı diliyle toyurur her zamân

Tuz ekmek hakkı/ hakkını helal etmek: Sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hakkını helal etmek.

Nân u nemek hakkını itsün helâl

Tuzağa düşmek: Kendisini kötü bir duruma düşürmek için hazırlanan düzenin kurbanı olmak.

Bendine düşmüş idi anun niçe merd

Uçmağa kanat açmak: Uçacak gibi olmak; uçma durumuna gelmek (M.K.)

Her birisi uçmağa açdı kanat

Üf desen uçacak: Çok zayıf, halsiz ve bitkin bir görüntü içerisinde olan insanlar için kullanılır (M.K.).

Tâkati yok üf disen uçar hemân

Vaslına ermek: Bir şeye/kişiye kavuşmak (M.K.).

İrmese vaslına o sîmîn-tenün

Yedisini kırkını yapmak: Ölen birisinin ardından ölümü takip eden yedinci ve kırkinci gecelerde mevlid okutmak (M.K.).

Heb yedisin kırkın iderdük tamâm

Yer yarılıp içine girmek: Pek çok utanmak, o anda kimsenin kendisini görmemesini istemek.

Yir yarılıydı girer idi yire

Yerden göğe kadar: Pek çok, anlatılmayacak kadar çok.

Hâsılı yerden göğeden fakı var

Yere bakan yürek yakan: Sessiz ve yumuşak huylu görüldüğü halde sinsice dolap çevirip kötülükler yapan.

Yere bakar encüm-i gaddâr-veş

Yola getirmek: Kötü ve yanlış yolda olan birisinin durumunu düzeltmek.

Çekdi getürdi yola sığmazları

Yoluna can vermek: Bir kişinin uğrunda ölmek (M.K.).

Yoluna cân vireni unutmasun

Yolunu bağlamak (kesmek): Bir kişinin/şeyin ilerlemesini engellemek (M.K.).

Bağladı nâgeh yolunu ol sehâb

Yüreğinin yağını erimek: Korkulacak bir meydana gelecek diye kaygı çekmek.

Yüreği yağın eridüb oldu dâğ

Yüzü kara olmak: Utanılacak bir durumu olan.

Âkıbet oldu yine yüzi kara

Zerre kadar: Hiç mi hiç.

Zerre kadar cânda komaz illeti

SONUÇ:

17. yüzyıl Divan edebiyatı şairlerinden Nev'izâde Atâî'nin Nefhatü'l-Ezhâr adlı mesnevisinde yer alan deyimler üzerinde yaptığımız bu çalışmanın, dil bakımından Arapça ve Farsça'nın etkisi altında olan Türkçe'nin o dönemki dil özelliklerini göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz. Konu bakımından zaman zaman yerli ve milli konuların işlendiği bu yüzyılda, Türkçe'ye özgü dil özelliklerinin de şiirde ağırlığını göstermeye başlaması ve halk ağzında kullanılan kelime ve deyimlerin şiirde geniş ölçüde yer bulmasıyla, Divan edebiyatında yerli ve milli bir hava da meydana gelmeye başlamıştır. Bu noktadan hareketle, Türk edebiyatında 19. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan Milli Edebiyat cereyanlarının temelini de, aslında yüzyıllar önce yaşayan Edirneli Nazmi, Tatavlı Mahremî, Aydınlı Visalî, Bosnalı Alaaddin Sabit, Nev'izâde Atâî gibi şiirlerinde milli ve yerli unsurlara önem veren şairlere dayandığı söylenebilir.